

AZƏRBAYCAN

9'2020

1923-cü ildən çıxır

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN AYLIQ ƏDƏBİ-BƏDİİ ORQANI

Baş redaktor: İntiqam QASIMZADƏ
Baş redaktor müavini: Südabə AĞABALAYEVA
Məsul katib: Vüsal NURU

REDAKSİYA HEYƏTİ: Ağasəfa, Elçin, Musa Yaqub, Vilayət Quliyev, Firuzə Məmmədli, Məmməd Oruc, Əli Əmirli, Vaqif Bəhmənli, Vahid Əziz, Seyran Səxavət, Saday Budaqlı, Yaşar, Asim Yadigar, Afaq Məsud, Rüstəm Kamal, Ənvər Əhməd, Kamil Əfsəroğlu, Əjdər Ol, Vaqif Yusifli, Fəxri Uğurlu, Paşa Əlioğlu, Əli İldırımoglu

Redaksiyanın ünvanı: Bakı - Az1000 Xaqani küçəsi, 25	Çapa imzalanıb: 01.09.2020 Sifariş 1871	E-mail: intigam.gasimzade@gmail.com sudabe334@mail.ru
Telefonlar: Redaksiya – 498-78-10 493-28-32 493-2834 Mühasibat – 493-29-41	Tiraj 500 Kağız formatı 70x108 1/16 - 6,5 kağız vərəqi 13 çap vərəqi 18,2 şərti çap vərəqi	Qiyməti 1 manat 50 qəpik Bakı şəhəri, “Azərbaycan” nəşriyyatının mətbəəsində ofset üsulu ilə çap olunur

**Dərc olunmuş yazılar qəbul edilmir.
Əlyazmalara rəy verilmir və qaytarılmır.**

Nailə MUSTAFAYEVA

Özbək şairinin Hadi qəzəlinə təxmisi

Füzuli şeirlərinə təxmis yazanlardan biri də özbək şairi Əhmədcan Əli Məhərrəm oğlu Təbib (vəfatı:1910) olmuşdur. Böyük Azərbaycan şairinin vurğunu olduğundandır ki, o, Füzulinin "Həft cam" əsərini özbək dilinə çevirmişdir. Qeyd edək ki, bu əsər Azərbaycan dilinə tərcümə ediləndən təxminən yarım əsr əvvəl özbək dilinə çevrilmişdir. Təbib "Məcmueyi-şüərayi-Firuzşahi" məcmuəsinin, beş divanın, tərcümələrin müəllifidir. Özbək lirik poeziyasının gözəl nümunələrini yaratmış şairin əsərlərinin əlyazmaları Özbəkistan Elmlər Akademiyası Biruni adına Şərqsünaslıq İnstitutunda, eləcə də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanmaqdadır. Ədibin "Məcmueyi-şüərayi-Firuzşahi" toplusuna Sədi, Sadiq, Bəyani, Aqil və s. sənətkarların, eləcə də onun özünün şeirləri daxil edilmişdir. Şairin beş divanından üçü özbək, ikisi farsca yazılmış şeirlərdən ibarətdir. Təbibin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan avtoqraf divanı onu istedadlı şair, mütərcim, xəttat kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Bu divanın mövcudluğu barədə məlumatı ilk dəfə professor Cənnət Nağıyeva vermişdir. Mətn bitdikdən sonra gələn vərəqdə oxuduğumuz farsca qeyd əlyazmanın müəllif tərəfindən köçürüldüyünü göstərir: "Divan dəstə-xəttə Təbib xoşxətt be zəbane özbək və həm bezəbane tacik" (Tərcüməsi: "Gözəl xəttə malik Təbibinin dəsti-xətti ilə yazılmış özbək və tacik dillərində divan"). Təbib divanının Bakı nüsxəsi farsca və özbəkce şeirlər toplusundan ibarətdir. Araşdırma göstərir ki, şairin divanının Bakı nüsxəsi onun lirik əsərlərinin hələ beş divana ayrılmadığı dövrün məhsuludur. Avropa kağızına şikəstə ünsürlü nəstəliq xətti ilə köçürülmüş divana müəllifin farsca 240 qəzəli, 22 müxəmməsi, 1 müstəzadı, 14 rübaisi, 15 təxmisi salınıb. Təxmislər Sədi, Rafei, Vəhabi, Kamal, Arif, Əmiri, Şahi, Cami və Sultaninin qəzəllərinə yazılıb. Bu hissə əlyazmanın 14a-53a vərəqlərini əhatə edir. 53a-175b vərəqlərində Təbibin özbəkce şeirləri toplanıb. Buraya 515 qəzəl, 3 müstəzad, 20 müxəmməs, Ağəhinin 6, Munnisin 2, Nəvainin 4, Füzulinin 3, Sultani, Rövnaq, Nadim və M.Hadinin hərəsinin bir qəzəlinə yazılmış təxmislər, 1 mürəbbə, 1 müsəbbə, 5 məsnəvi, 1 müəşşər, (Füzulinin beyti təzmin edilib) daxil edilmişdir.

Əhməd Təbibinin Füzuli qəzəllərinə yazdığı təxmislər onun böyük Azərbaycan şairinin ədəbi irsinə, şeirinin incəliklərinə bələdliyini göstərir. Onun müasiri və dostu, görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Hadinin qəzəlinə yazdığı təxmisi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-özbək ədəbi

əlaqələrinə dair fakt kimi böyük maraq doğurur. Təxmisə nəzərdən keçirdikdə müəllifin Azərbaycan türkcəsini yaxşı mənimsədiyi aşkarlanır ki, bu da, fikrimizcə, şairin Xarəzmdən olması ilə bağlıdır. Bəlli olduğu kimi, Xarəzmdə yaşayanların dili Azərbaycan dilinə yaxındır. Təbib Hədinin doqquz beytlik qəzəlinə doqquz bənddən ibarət təxmis yazmış, beytlərin ardıcılığını pozmamışdır. Əlyazmada təxmis belə başlıqla verilmişdir: "Müxəmməsi-Təbib qəzəli-Məhəmməd Hadi Şirvani". Tərcüməsi: "Məhəmməd Hadi Şirvani qəzəlinə Təbib müxəmməsi". (Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə, eləcə də sonrakı dövrlərdə təxmis müxəmməs də adlandırılırdı - N.M.).

Hədinin "Saqiyyə bir niyazi-ricaməndnamə" başlıqlı həmin şeiri ilk dəfə "Füyuzat" jurnalının 6 fevral 1907-ci il nömrəsində çap edilmiş, sonra onun sağlığında, 1908-ci ildə nəşr etdirdiyi "Firdovsi-ilhamat" kitabına daxil edilmişdir. İlk sərlövhə "Saqiyyə bir ricayi-niyazməndanə" olmuşdur. Klassik poeziyada rast gəldiyimiz saqinamələrdə olduğu kimi, bu şeir də saqiyyə müraciətlə başlanır. Ənənədən fərqli olaraq, qəzəl janrında yazılmış bu əsərin sonunda müəllifin təxəllüsü qeyd edilməyib. Məlumdur ki, XX əsr şairlərimizin bir çoxu (o cümlədən, M.Ə.Sabir) klassik janrlarda yazdıqları şeirlərin sonunda təxəllüsdən istifadə etməmişlər. Dərin fəlsəfi mənaya malik olan şeir əqli olan, əqidəli, ziyalı insanların anlamaq dərdinə, dünyanı dərk edən insanların həyatının ağır keçməsinə həsr olunub. Qeyd edək ki, "anlamaq, dərk etmək insanı qəm dəryasına düşür edir" deyən Hadi laqeydliyi, heç nəyi vecinə almamağı təbliğ etmir. Müsbət idealların, cəmiyyət üçün xeyirli əməllərin, fədakar, mütəfəkkir insanların, parlaq zəkali şəxsiyyətlərin belə bir kinayəli üsulla təbliği ənənəsi artıq orta əsrlər Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında mövcud idi. Özbək şairi Təbib Hədinin şeirinin dərin mənasını yüksək dəyərləndirərək ona təxmis yazmışdır. Şairin yaradıcılığına hörmət etdiyi, özünə ustad saydığı sənətkarın şeirini nüsxə götürməsi, ideya-məzmun xüsusiyyətləri, dil, üslub və istifadə etdiyi poetik fiqurları ilə kamil saydığı əsərə təxmis yazması ədəbiyyatda sələf-xələflik münasibətlərinin ən bariz göstəriciləridir. Təxmis klassik poeziyanın ayrıca bir janrıdır (Onun müxəmməsinin bir növü olduğunu hesab edənlər də vardır - N. M.). Hər bəndi nüsxə şeirin beytinin əvvəlinə forma və məzmunca uyğun üç misranın əlavəsiylə beş misradan ibarət olan təxmislər orijinal əsərə yeni həyat vermək, onu yeni zövqlərə uyğunlaşdırmaq, dövrlər arasında körpü yaratmaq istəyi ilə meydana çıxmışdır. Hər hansı bir şair ustad sənətkarın əsərinə təxmis yazmaqla onunla, elə bil ki, yarışa, sağlam bir rəqabətə girir, öz gücünü, istedadını nümayiş etdirir, bu yolla sənətdə inkişaf edir. İstedadlı şairlərin Nəsimi, Nəvai, Füzuli kimi qüdrətli sənətkarların əsərlərinə təxmis yazmaları onların yaradıcılıqda inkişafına kömək edirdi. Sovet ədəbiyyatşünaslığında belə hesab edilirdi ki, təxmis yazan şairlər formanın tələbinə uyğun olaraq yaradıcılıq cəhətdən bir qədər çərçivədə olduqlarına görə, çox vaxt fikir, məna orijinallığına diqqət yetirə bilmirlər, forma məhdudluğundan çıxıb bilmirlər. Forma məhdudluğundan çıxıb bilməmək isə onların təxmislərinin məzmunca sönük çıxmasına səbəb olur. Orta əsrlərdə çox işlənən bu forma XIX-XX əsrlərdə tədriclə aradan çıxmış sovet dövründə isə, demək olar ki, işlənməmişdir. Bu fikrin yanlış olduğunu bildirmək istərdik. Əvvəla, istənilən nəzm şəkli, o cümlədən

təxmis müəyyən forma məhdudiyyəti deməkdir. Şairin sənətkarlığı öz ideya və fikirlərini, hiss və həyəcanlarını bu forma məhdudiyyətləri çərçivəsində çatdırmaqdan ibarətdir. İkincisi, təxmis XIX-XX əsrlərdə nəinki sıradan çıxmadı, əksinə, inkişafını davam edirdi. Təəssüf ki, sovet dövründə bir sıra nüfuzlu tədqiqatçılar bu janrın lazımi səviyyədə araşdırılmasına fikir verməmişlər. Təxmis yazmaq ənənəsi bu gün də şairlərimiz arasında davam etməkdədir. Hadi haqqında danışdığımız şeirinin əvvəlində sahiyə üz tutaraq deyir: Bizə əqli başdan aparən şərəbın badəsinə ver, aqıl, hüşyar olan adam həyatın ağır yükünü çəkə bilməz. Əhməd Təbibə beytə əlavə etdiyi misralarla bu fikri təsdiqləyir, deyir ki, ağıldan, düşüncədən uzaq olanların bu dünyada heç bir dərdi yoxdur, onlar eyş-işrət üçün yaşayırlar:

*Hər kim ki, xirəddən bu cahan içrə cüdadır,
Tün-gün qılıban eyşü tərəb kami rəvadır,
Lakin bizə can ta ki, şibu cism aradır,
“Sun bizlərə ol badəm kim, əqlrübadır,
Hüşyar olan adəm çəkməz bari-girani.*

Hadi qəzəlinin üçüncü beytində deyir ki, arifin, bilən adamın ürək badəsinə şərəblə doldurmaq lazımdır ki, gizlinlərin sirrini aşkar etsin. Yeni, insan biliyini artırmalıdır ki, həyatın, təbiətin yeni-yeni sirlərini kəşf etsin. Təbibə bu beytlə əlavə etdiyi misralarda deyir ki, dünyadan xəbərdar olmaq istəyirsənsə, kitaba, biliyə meyl et, cəhalet odu ilə bağırını yandırıb kabab etmə:

*Agahliğ istərsən əgər, meyli-kitab et,
Yəni, özünü elm ilə məqbul hesab et,
Cəhl oti bilə bağırını deman ki, kabab et,
“Səhbəyi-dili-arifi ləbrizi-şərəb et,
Ta ərzi-cəmal eyləyə əsrari-nihani”.*

Qəzəlinin sonrakı beytlərində də Hadi aqillərin qəm-qüssə içində yaşamasından, üzlərinin gülməməsindən danışır. Şair belə bir sual verir: Nə üçün zəkali şəxs həyatda möhnətlərə dözməlidir, aqıl nə zamana qəder cavanı qocaltmalıdır? Bu beytə artırdığı misralarda özbək şairi maarifçilik ideyalarını təbliğ etməkdə davam edir, əql ilə şöhrətə sahib olmaqdan danışır, insanları elmin bəxş etdiyi fəzilətlərə sahib olmağa səsləyir. Üçüncü keçid misrasıyla (“Hər necə ki, yox möhnəti-dünyayə nəhayət”). Təbibə Hadi beyti arasında əlaqə yaradır. İki şairin fikri belə bir sualda birləşir: Dünyanın möhnətinin sonu olmayan bu zəmanədə aqilin əziyyətlərə dözməyə məcbur olması normal bir haldır mı? Özbəkçə və Azərbaycan türkcəsindəki sözlərin birləşdiyi bu bənd belədir:

*Ey əql ilə birkəm öziğə dəhr ara şöhrət,
Kəsb et nəfisini tapmağ ilən ənvai-fəzilət,
Hər necə ki, yox möhnəti-dünyayə nəhayət,
“Qabilmidir aqıl olan tabəvəri-möhnət,
Əql olsa cavan, pır qılar şanlı cavani” .*

Şeirinin səkkizinci beytində Hadi yenə də bilən, arif insanların faciəsindən, anlamaq dərdindən danışır, biliyin cənnəti də cəhənnəmə çevirdiyini deyir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu, əlbəttə ki, insanları biliksizliyə çağırış deyil, mövcud faciəli vəziyyətin kəskin, şiddətli tənqididir. Bu beytə əlavə etdiyi misralarda alimin qəlbinin feyzlər kanı, xəzinesi olduğu, onun bütün dünyadakı insanları müalicə etməyə qəbul olduğu bildirilir. Üçüncü misra Hadi beytinə keçid kimi səslənir. Hadinin biliyin faciəyə səbəb olması barədə sözlərindən öncə gələn özbək şairinin “Ey kim, sənə xatirdə xirəd nuri-əyandır” (“Ey ağılı nur hesab edən”) misrası gəlir. Təbibinin misralarındakı fikirlə Hadinin beytində təzad özünü daha qabarıq göstərir. Təbibi biliyin xeyrindən, Hadi isə ağılın adama ziyanından danışır. Əslində bu, təzad zahiridir. Mahiyyətdə isə bu iki şair həmfikirdir: Əqlə, maarifə, dünyanı dərk etməyə çalışmaq lazımdır. Təəssüf ki, ağıllı olmağın faciəsi də vardır:

***Alim kişi könlü ki, neçə feyzgə kandır,
Andən həmə aləm elə behbudistandır,
Ey kim, sənə xatirdə xirəd nuri-əyandır,
“Bilmək nə demək?! Salibi-asayişi-candır,
Bilmək edər, əlbəttə, qəməbad cinanı”.***

Təxmisin sonuncu beytində də özbək şairinin əlavə etdiyi misralar Hadi beyti ilə təzad təşkil edir.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin qədim tarixi vardır. Əsrlər boyu özbək şairləri Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərindən bəhrələnmiş, bizim şairlərimiz də özbək şairlərindən təsirlənmişlər. Yazılı abidələrin, əlyazmaların tədqiqi göstərir ki, bu qarşılıqlı təsirlənmə XX yüzilliyin əvvəllərində də mövcud olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində yaşamış özbək şairi Əhməd Təbibinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan divarının avtoqraf əlyazmasında onun Füzulinin bir neçə qəzəlinə, eləcə də Məhəmməd Hadinin bir qəzəlinə təxmisləri vardır. Hadi ilə Təbibi arasında dostluq münasibətləri olmuşdur. Özbək şairinin təxmisi göstərir ki, o, Hadiyə həm də əqidəcə yaxın olmuşdur. Əhməd Təbibi Hadinin mütərəqqi ideyaların sahibi olan zəkalı, əqidəli, ziyalı şəxslərin faciəsindən, anlamaq dərdindən bəhs edən qəzəlinə yazdığı təxmisdə onun fikirlərini təsdiqləyir. Bu təxmis iki qardaş xalqın ziyalısının, görkəmli şəxsiyyətinin eyni problem üzərində düşündüyünü göstərir.

